

ВСТУП

Становлення нового історичного мислення актуалізує дослідження комплексу проблем, що стосуються розвитку освітньої і педагогічної думки в Україні в контексті світової історії освіти та педагогіки. Культурні здобутки наших попередників є невичерпним джерелом ідей, що їх можна використати і творчо переосмислити в становленні нашого суспільства на засадах демократії, толерантності, духовного оновлення і морального удосконалення. Духовна спадщина українського народу містить цікаві розробки з питань захисту і розвитку рідної мови та освіти, піднесення національної самосвідомості і формування громадянського суспільства, свободи совісті і культури міжнаціонального спілкування. Вивчення української педагогічної думки у різні періоди її розвитку – одна з важливих передумов просування сучасних дослідницьких пошуків у напрямі розроблення конструктивних рішень щодо актуальних проблем сьогодення.

Важливе місце в історії вітчизняної освіти та педагогіки посідає епоха XVII–XVIII ст. – період значних змін та перетворень, які заторкнули усі сфери соціального буття: економічну, політичну, конфесійну, наукову, освітню тощо. У багатьох рисах ця доба стала знаковою для розвитку вітчизняної культури, яка, незважаючи на роз'єднаність етнічних українських земель, перебування у складі чужих держав і режимів, продовжувала свій розвиток у загальноєвропейському контексті, збагачуючи його і одночасно власну культуру. Саме в період XVII–XVIII ст. закладалися основи національного Відродження XIX ст., а також духовного розвитку українського суспільства XX ст. Як і у попередню епоху, Україна продовжувала залишатися тим локусом, «де збиралися, синтезувалися, засвоювалися і переломлювалися крізь місцеві умови, поширювалися іншими слов'янськими землями культурні та суспільно-політичні ідеї Західної Європи. Перебуваючи в орбіті дії загальних закономірностей духовного життя західноєвропейських країн, Україна, по суті, була оплотом європейської культури на Сході» [567, с. 6].

Чіткого окреслення у суспільній ідеології зазначеного періоду набувають ідеї Просвітництва – філософсько-ідеологічної течії, що поширилася у країнах Західної Європи й охопила Україну як її складову. Однією з характерних рис Просвітництва було прагнення його представників до перебудови всіх суспільних відносин на основі розуму, «вічної справедливості», рівності та інших принципів, що, на їхню думку, беруть витоки із самої природи, з невід’ємних «природних прав» людини. Представники ідеології Просвітництва проголошували можливість встановлення нових суспільних відносин через поширення освіти та культури, через утвердження культу розуму у всіх сферах буття: економіці, політиці, науці, культурі [513, с. 514–515]. **Основна роль у новій ідеології відводилася освіті і вихованню.** Цю нову суспільну роль освіти добре усвідомили передові українські мислителі у XVII–XVIII ст. і особливо у XVIII–XIX ст. Але початки цього процесу закладено у попередніх епохах. Просвітництво не було принципово новим явищем, воно опиралось на попередню традицію європейської думки, що налічувала вже кілька століть. Прямим попередником Просвітництва було Відродження [394, с. 58–106; 102, с. 12–111], епоха, у якій започатковується розгортання соціально обумовленої передової думки у системі теологічного світогляду, що склалася у середні віки. Просвітителі у багатьох рисах продовжували справу, започатковану гуманістами епохи Відродження. Інакше кажучи, між ренесансним гуманізмом і Просвітництвом існує генеалогічний зв’язок як між початковою і кінцевою стадіями тривалого процесу культурно-історичного розвитку. Для Просвітництва, як і для Відродження, притаманними є вивільнення науки з-під влади теології, віра у невичерпні можливості людського розуму, довіра до природи та яскраво виражений історичний оптимізм. Причому, на відміну від Відродження, ці ознаки в ідеології Просвітництва були набагато чіткішими, виявлялись більш прямолінійно та категорично. Якщо Відродження сфокусовувалось на людині, то Просвітництво одним із своїх першочергових завдань декларувало зміну тодішніх суспільних відносин, – тобто зосереджувалось на суспільно-політичній сфері. Звідси два найважливіші взаємопов’язані аспекти Просвітництва: заперечення феодального устрою і наполегливе, з практичним ухилом, утвердження нових відносин

між людьми, нових ідеалів та цінностей, що покликані привести до всезагального блага [394, с. 173–174].

На формування української моделі Просвітництва вплинула низка соціокультурних чинників. Серед них вирішальними були: початок розкладу феодалізму як економічної системи, особливості еволюції християнства у його православному варіанті (від панівної церкви епохи Київської Русі до переслідуваної в умовах Речі Посполитої), традиційна орієнтація на візантійську вченість та давньоруську культурну спадщину, переконаність у необхідності збереження і передачі вітчизняної культурної традиції наступним поколінням, в оновленні релігійного вчення (але не в заміні церкви), відсутність вищої освіти, нерозвинутість культури дискурсивного мислення, неможливість засвоєння у повному обсязі величезного греко-слов'янського потенціалу [605, с. 9–10]. Звідси – певна своєрідність та концептуальна недовершеність українського просвітництва як культурно-історичного феномену, невиокремленість його атрибутивних характеристик та контурність хронологічних меж.

Питання становлення просвітницьких ідей та тенденцій у полі вітчизняної освітньої культури не є новим. У попередній час до нього під різним кутом зору зверталися історики-медієвісти, культурологи, історики філософії та педагогіки, сфера наукових зацікавлень яких заторкувала різні питання та погляди (часто протилежні) щодо окресленої тематики.

Історія українського Просвітництва була предметом дослідження та вивчення вітчизняних та зарубіжних вчених т. зв. Дожовтневого періоду, серед них заслуговують на увагу праці В. Аскоченського [45], М. Булгакова [66], Є. Голубинського [107], С. Голубєва [104–106], Д. Вишневського [79], П. Коковцова [293], М. Лінчевського [332], П. Морозова [393], М. Петрова [465–468], П. Пекарського [458], М. Сперанського [589], О. Соболевського [580], К. Харламповича [677], І. Чистовича [686], Р. Й. Лукашевича (Łukaszewicz J.) [726], Ю. Пелеша (Peleś J.) [732], С. Залеського (Zaleski St.) [746].

Пізніше до теми українського Просвітництва зверталися І. Франко [667–672], М. Сумцов [606–609], Ф. Титов [616–618], М. Возняк [81–83], М. Грушевський [137–141], Д. Чижевський [684; 685], О. Лаппо-Данилевський [326], С. Маслов [372]. Окремі питання українського Просвітництва висвітлено у працях Б. Грекова [133], Є. Мединського [381], Б. Мітюрова [388], Ф. Науменка [396], С. Бабішина [47; 48],

Я. Ісаєвича [218; 225; 226; 230–233], В. Роменця [532–534], Д. Наливайка [394], М. Громова [135], П. Беркова [51], Р. Плечкайтиса [482], Д. Лордкіпанідзе [358], І. Щипанова [698; 699], Р. Даровського (Darowski R.) [718], Р. Лужного (Lužny R.) [727], З. Огоновського (Ogonowski Zb.) [719; 731], М. Підлипчак-Маєрович (Pідлурczak-Majerowicz M.) [733], М. Войнара (Wojnar M.) [744; 745] та ін.

Вагому сторінку в історії українського Просвітництва становить освітня практика Києво-Могилянської академії. Від часу заснування цей навчальний заклад був орієнтований на передові досягнення західноєвропейської освіти, що виявилось у запровадженні «семи вільних мистецтв» – предметів квадривіуму та тривіуму, а також латинської мови викладання. У 60–80 рр. XX ст. силами українських науковців (насамперед Києва та Львова) розпочато вивчення латиномовної рукописної спадщини КМА. Ця діяльність пов'язана перш за все із прочитанням, дешифруванням, перекладом, передачею засобами сучасної української (російської мови) середньовічних філософських, риторичних, поетичних термінів, їхньою науковою інтерпретацією та введенням у науковий обіг.

Григорій Сивокінь, Віталій Маслюк, Валерія Нічик, Ярослава Стратій, Володимир Литвинов, Марія Кашуба, Ігор Захара, Іван Паславський, Мирослав Рогович – це покоління вчених, які започаткували вивчення латиномовних курсів з філософії, поетики, риторики, які зберігалися у відділі рукописів НБ ім. В. Вернадського (сьогодні – Інститут рукописів НБУВ). Перекладені з латинської мови курси поетики, риторики, філософії викладачів КМА дають вагомий матеріал для простежування просвітницьких ідей та тенденцій у полі вітчизняної освіти та педагогіки. Курси філософії та риторики, які викладалися у КМА у період XVII – першої половини XVIII ст. описані у монографії київських авторів Я. Стратій, В. Литвинова, В. Андрушка «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии». – Киев : Наук. думка, 1982 [593]. Курси поетики, які викладались у Києво-Могилянській академії, стали предметом наукового аналізу Григорія Сивоконоя (чл.-кор. НАН України) [550; 551] та професора кафедри класичної філології ЛНУ імені Івана Франка Віталія Маслюка [373]. Подальші дослідження з вивчення та перекладу латиномовної спадщини КМА мають результатом вихід у світ у видавництві

«Наукова думка» (1979–1981 рр.) тритомного видання філософських творів Феофана Прокоповича [512]; у 1981 р. – перекладу російською мовою частини філософського курсу Інокентія Гізеля (автор перекладу – Ярослава Стратій) [96]; у 1990 р. – двотомного видання філософського курсу Георгія Кониського (переклад з латинської мови Марії Кашуби) [297]; 1992 р. – першого тому філософських творів Стефана Яворського (автор перекладу Ігор Захара) [703]. У 1987 р. у «Науковій думці» вийшли друком перекладені з латинської мови курси етики київських професорів: Михайла Козачинського, Сильвестра Кулябки, Стефана Калиновського, Георгія Кониського («Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII вв.», переклад з латинської мови – Марії Кашуби [439]). Активно у полі перекладацької діяльності продовжує працювати наш сучасник Володимир Литвинов. У 2012 р. у видавництві «Дніпро» за його науковою редакцією вийшов збірник творів Феофана Прокоповича, що є продовженням тритомного видання праць мислителя [493].

У 2011–2012 рр. у межах цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Вивчення пам'яток вітчизняної історико-культурної спадщини та їх актуалізація в духовному житті сучасного українського суспільства» у видавництві «Свічачо» вийшли друком вибрані твори Інокентія Гізеля; до першої книги першого тому увійшов богословський трактат «Мир з Богом чоловіку» (переклад з церковнослов'янської мови Романа Кисельова [98]); до другого тому видання увійшли дві частини філософського курсу «Твір про всю філософію» (*Opus totius philosophiae*), прочитаного у Києво-Могилянській колегії 1645/46 – 1646/47 рр. [99]. Курс Інокентія Гізеля – це один із перших і збережених до сьогодні філософських курсів, що викладались у цьому навчальному закладі. (Автори перекладу з латинської мови – Микола Симчич та Ярослава Стратій [169, с. 33–39]).

Варто зазначити, що латиномовна спадщина є широко представленою у відділі рукописів Львівської ННБ ім. В. Стефаника. У контексті дослідження ранньопросвітницьких ідей та тенденцій у вітчизняному освітньому просторі заслуговують на увагу латиномовні записи курсів поетики, риторики, філософії, теології, які впродовж кінця XVI – початку XVIII століття викладались у католицьких,

езуїтських, католицьких, греко-католицьких (василіянських) навчальних закладах (відділ рукописів Львівської ННБ ім. В. Стефаніка. Фонд 3. Бібліотека Монастиря василіян, шифр МВ; перелік наведено у Списку джерел ілюстративного матеріалу). Вважаємо, що дослідження (переклад, прочитання) рукописної латиномовної, а також кириличної спадщини є ваговою джерельною базою для подальшого вивчення історії української освіти і педагогіки.

На цей момент період XVII–XVIII ст. в історії вітчизняної освіти, педагогіки, філософії є предметом вивчення сучасних українських вчених: Зої Хижняк [678; 679], Олени Дзюби [161–163], Оксани Матковської [376–378], Леоніда Ваховського [70–75], Тетяни Кочубей [303; 304], Світлани Черепанової [682], Ігоря Мицька [389–391], Володимира Литвинова [338–346], Марії Кашуби [248–259], Івана Паславського [442–454], Ігоря Захари [195–201], Людмили Посохової [488], Тетяни Шевченко [687; 688], Миколи Симчича [553; 554], Наталії Яковенко [704–706], Ярослави Стратій [593–604]; Валерія Шевчука [689–691]; період XIV–XVII ст. – предмет наукових зацікавлень Бориса Года [102; 103]. Значним внеском у дослідження питання становлення вітчизняного просвітництва є наукові напрацювання київських вчених Валерії Нічик [399–402; 407–420] та Вілена Горського [110–122].

Філософсько-теоретичним підґрунтям досліджуваної проблеми – становлення просвітницьких ідей в освітньо-культурному просторі України періоду XVII – початку XVIII століття – є праці вітчизняних та зарубіжних авторів: С. Аверинцева [1–4], А. Горфункеля [123–126], А. Гуревича [144], А. Гусейнова, Г. Ірлітца [145], П. Гайденко [88–91], С. Йосипенка [242; 243], А. Клібанова [275; 276], С. Кримського [309; 310], О. Лосева [359–362], О. Маковельського [370], І. Рожанського [529], В. Соколова [581; 585–587], В. Уколовой [642; 643], З. Удальцової [635–641], А. Штекля (A. Stöckl) [737], Е. Кассіпера [247; 716; 717], Е. Вінтера (E. Winter) [743], Ю. Хабермаса [675; 676], Т. Зеебома (Seeböhm T.) [736].

Вагомі дослідження попередників та сучасників свідчать про інтерес до зазначеного періоду в історії вітчизняної педагогіки та культури. Проте, на відміну від західноєвропейського, українське Просвітництво залишається маловивченим явищем. У нашій історико-педагогічній науці праць, які б розглядали цей феномен

комплексно, з урахуванням особливостей його становлення, розвитку та функціонування у просторі вітчизняної освіти та науки, виявилось не так багато. Сьогодні ще залишається відкритим питання щодо з'ясування основних типологічних рис українського Просвітництва, його місця і ролі в освітній та загальнонауковій культурі, хронологічних меж та характеру проявів у національно-культурних регіонах. Наявні наукові джерела не створюють цілісного уявлення про українське Просвітництво як окремих етап та особливий феномен у його ранніх та зрілих проявах, що мав вияв у просторі української освіти та педагогіки XVII–XVIII ст.

Основними завданнями, які сформулював автор, є розкрити теоретико-методологічні засади Просвітництва як окремого етапу та ідейно-філософської течії у розвитку країн західноєвропейського регіону; охарактеризувати роль наукових програм у становленні ідеології просвітницьких рухів; у контексті західноєвропейського Просвітництва виокремити українське Просвітництво, з'ясувати особливості його функціонування у «ранніх» та «зрілих» формах, а також простежити джерела та витоки просвітницьких ідей та тенденцій. Щодо останнього, то варто зазначити, що джерельна база вітчизняного Просвітництва та його теоретичної бази – раціоналізму – є надзвичайно широка за обсягом і ґрунтується на теоретичних досягненнях попередніх епох – від XVII і вглиб до XI ст. Джерелами, що слугували теоретичною базою раціоналізму і Просвітництва, на наш погляд, є: «книжне» навчання в епоху Київської Русі (X–XI ст.), візантійські джерела раціоналістичного змісту, вітчизняні літературні пам'ятки («Ізборники князя Святослава» 1073 та 1076 рр.), раціоналістичні ідеї у творах вітчизняних мислителів (Климент Смолятич, Кирило Туровський), раціоналістичні вияви у перекладних літературних пам'ятках (єврейські та арабські джерела, що поширювались у культурно-освітньому просторі Києва, починаючи з XIV ст.), а також досягнення європейської філософської думки у формі аристотелізму та неоплатонізму, що мали місце в освітньому просторі України безпосередньо у досліджуваний період XVII–XVIII ст. (простежуються у філософських курсах діячів КМА). Ці пункти є предметом викладу розділу I.

У другому розділі автор ставить завдання показати процес входження вітчизняної освіти та педагогіки у європейський контекст,

що було зумовлено історичними обставинами: внаслідок Люблінської унії (1569 р.) більшість етнічно українських земель опинились у складі Речі Посполитої, тим самим підпали під силу дії західної культури. У цей період перед українською педагогікою чи не вперше гостро постало завдання організації власної національної школи, опертої на попередній історико-культурний досвід, і водночас такої, яка б відповідала суспільним запитам і кращим європейським зразкам. Саме у часових межах кінця XVI–XVIII ст. відбувається становлення вітчизняної школи як інституту й утверджується суспільний запит на цей інститут. Інституалізація вітчизняної освіти простежується на прикладі Острозького культурно-освітнього центру, братських (православних) шкіл, латинської гуманістичної школи, що діяла у формі єзуїтських, протестантських, греко-католицьких навчальних закладів. Становлення вітчизняної освіти у її вищих формах простежено на прикладі Києво-Могилянської академії – першому вищому навчальному закладі на східнослов'янському просторі.

У третьому розділі на основі аналізу філософських дисциплін (логіка, натурфілософія, етика) проаналізовано просвітницьку програму КМА, з'ясовано її епістеміологічні та морально-ціннісні виміри.

Ідеї Просвітництва, наявні в освітньо-культурному просторі України у XVII–XVIII ст., автор охарактеризовує як ідеї раннього Просвітництва, типологічними ознаками котрого було вивільнення науки з-під влади теології, секуляризація знання, зростання ролі природничонаукового та математичного знання, що пов'язано із суспільними запитами епохи та розвитком продуктивних сил, нове розуміння людини та її функцій у суспільному житті. Ці питання стали в центрі уваги вітчизняних мислителів та вчених, які представляли науково-освітній (сцієнтистський) напрям у просвітницькому русі. Цей напрям найповнішого вираження отримав у наукових та літературних творах діячів Києво-Могилянської академії: І. Гізеля, Й. Кроковського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, С. Яворського, М. Козачинського, Г. Щербацького. Спираючись на наукові досягнення передової наукової думки, вони сприяли утвердженню раціональних способів осмислення дійсності у вітчизняному просторі освіти і науки. Представники іншого напрямку, який умовно можна визначити як етико-антропософський (платонівсько-містичний) [679, с. 82–84], основну увагу звертали на внутрішній

світ людини, її моральне удосконалення. Самопізнання розглядалося представниками цього напрямку (Д. Туптало, Г. Сковорода) як передумова до ідеального – трансцендентного життя, що передбачало піднесення духовних сил до Бога та єднання з ним. Ці ідеї розвивалися діячами етико-гуманістичного напрямку здебільшого поза стінами навчальних закладів, переважно у літературно-художніх творах та у гомілетичі. Особливо посилюється цей напрям у другій половині XVIII ст., що зумовлено наростанням песимістичних настроїв в українському суспільстві внаслідок втрати своєї державності та потраплянням під юрисдикцію Російської імперії.

Ідеї зрілого українського Просвітництва набувають чіткого вираження в епоху кінця XVIII – початку XIX ст. і прослідковуються у діяльності українських вчених, які працювали у різних державних утвореннях: Російській та Австрійській імперіях (представники: Я. Козельський, Г. Винський, В. Капніст, В. Каразін, С. Десницький, М. Новіков, О. Паліцин, П. Лодій). Це інший період, інша теоретико-методологічна основа та інші освітні завдання, які виникли перед зазначеними діячами та перед наукою і освітою на зламі XVIII–XIX ст.

Предметом нашого дослідження є ідеї раннього Просвітництва в освітньо-культурному просторі України XVII–XVIII ст., причому основну увагу сконцентровано на науково-освітньому напрямку.

Матеріалом для простежування ідей раннього Просвітництва у полі вітчизняної освіти та науки є твори вітчизняних мислителів та освітніх діячів, що були пов'язані із Острозьким культурно-освітнім центром, братськими школами, латинськими школами та КМА. Авторські тексти та письмові пам'ятки періоду Княжої доби, перекладні літературні твори візантійського та арабо-єврейського походження розглядаємо як джерело формування раціоналістичної традиції у вітчизняній освіті епохи раннього середньовіччя.

Розкриття теми, віддаленої у часі, має свої труднощі: не всі джерела є доступними, а ті, що доступні, потребують адекватного своєї часовій епосі прочитання та розуміння, виявлення прихованих смислів, що не завжди є можливим для сучасного дослідника.

Не претендуючи на повне й остаточне вирішення поставлених завдань, автор сподівається, що опрацьований і переосмислений під новим кутом зору матеріал слугуватиме не лише повнішому розкриттю такого суперечливого і непростого етапу в історії вітчизняної освіти та педагогіки, яким є українське Просвіт-

ництво, але й сприятиме формуванню адекватнішого і ціліснішого уявлення щодо розвитку вітчизняного історико-педагогічного процесу у контексті сучасних стратегій освіти і виховання.

Книгу підготовлено в межах одного із наукових напрямів кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка» – «Світові тенденції розвитку освіти і педагогічної думки – порівняльний аналіз» (№ 0110U006857).

Автор висловлює глибоку подяку усім, хто в той чи інший спосіб долучився до видання цієї книги: науковому консультантові доктору педагогічних наук, доцентові Богдану Івановичу Шуневичу (Львівський державний університет безпеки життєдіяльності); рецензентам: доктору філософських наук, професорові Марії Василівні Кашубі (Львівська національна музична академія ім. Миколи Лисенка) та доктору педагогічних наук, доцентові Наталії Ігорівні Мачинській (Львівський державний університет внутрішніх справ) за уважне прочитання і глибокий критичний аналіз.

Автор висловлює вдячність керівництву Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (директорові Інституту, доктору технічних наук, професорові М. О. Медиковському) за фінансову підтримку і сприяння у виданні монографії.